

Kaposi Krisztina
(ELTE BTK)

**Kölcsönhatás, újraírás és kulturális egymásra rétegződés:
*Átjárások és áthallások a dél-német és a lutheránus játékok, valamint a Névtelen Comico-
Tragoedia között***

Bevezetés:

A Névtelen szerzőtől származó *Comico-Tragoedia*¹ látszólag társtalan alkotás a régi magyarországi irodalomban. A darab hazai kontextusát az eddigi kutatás nem tudta egyértelműen meghatározni, és olyan idegen nyelvű alkotást sem sikerült azonosítani, amely a darab forrásaként szolgálhatott volna. A *Comico-Tragoediával* kapcsolatos vizsgálódásaim egyik legfontosabb célja, hogy a szövegnek mind a szűkebb, mind pedig a tágabb kontextusát behatároljam, vagyis, hogy egyrészt a régi magyarországi, másrészt pedig a kora újkori európai irodalom korpuszából rámutassak azokra az alkotásokra, amelyek a darab forrásaiként, mintáiként szolgálhattak.

Ennek a tanulmánynak a keretei a teljes kutatás ismertetésére nem nyújtanak lehetőséget, ezért az alábbiakban a darab kiterjedt kontextusából csupán a dél-német és a lutheránus játékokkal való kapcsolatot mutatom be, amely számos fontos irodalmi és eszmetörténeti adalékkal szolgál.

A Névtelen *Comico-Tragoedia* forrását, vagy legalábbis megfelelő irodalmi kontextusát keresve nagyon valószínűnek látszik, hogy a 2. scéna mintáját valamelyik kora újkori Lázár-parabola szolgáltathatta. A *Comico-Tragoedia* Lázár-jelenetéhez ugyanis egyértelműen hozzá rendelhetőek a drámakör európai képviselői, annak előzményei, valamint még más kapcsolódó Gazdag-Szegény költemények is: ezek a kora újkori Gazdag-Lázár

¹ *Comico-tragoedia, conatans scenis quator quarum* 1. de Virtute et Vitio, 2. de Divite purpurato et Paupero Lazaro 3. de Milite scelerato 4. de Praefecto tyranno (agit), Várad, Szenczi Kertész Ábrahám, 1646. RMK I. 787b, Sztripszky. I. 191, MKSz 1878, 272, RMNy 2157. Mikrofilmmásolata: OSZK FM2/2213.; Lőcse 1683., Brewer S. (36) lev.-8r., RMK I. 1305, és mikrofilmmásolata: FM 2/2309.; Kolozsvár 1699, Misztótfalusi Kis M. (27///I lev., 1 fm.-8r.), RMK. I. 1539., mikrofilmen: FM2/094.

Az elemzések során a szövegre való hivatkozások az RMDE II. kötetéből származnak: *Comico-Tragoedia, constans scenis quator....*, = *Régi Magyar Drámai Emlékek II.*, szerk. Kardos Tibor, Bp., Akadémiai, 1960, 43–103.

tematikájú alkotások a *Comico-Tragoediá*nak tartalmilag és műfajilag is fontos előképei, párhuzamai.

A dél-német és lutheránus játékoknak a *Comico-Tragoediá*val való kapcsolódásaira figyelve, egyrészt igyekszem rámutatni a drámakör német és latin nyelvű tagjai között fennálló irodalmi kölcsönhatásokra – a konkrét átvételekre, újraírásokra vagy épp a szabadabb mintakövetés megnyilvánulásaira. Másrészt a filológiai-textológiai elemzések segítségével a téma kulturális egymásra rétegződésére való rávilágítás mellett arra is törekszem, hogy a felszínre kerüljenek azok a közös tartalmi, motivikus és nyelvi-stilisztikai sajátosságok is, amelyek a magyar *Comico-Tragoediá*ban is megtalálhatóak, és európai minta hatására formálódhattak.

I. Előzmények:

A Lázár-drámák legkorábbi változatai, mint amilyen a *La Vie et l'Histoire du mauvais Riche* vagy a *Rappresentazione di Lazzero ricco e di Lazzero povero* című moralitás, a 15. században jelentek meg Franciaországban és Itáliában. Előzményeiket a 12–13. század dramatizált dialógusai (Gazdag–Lázár, Gazdag–Halál), valamint a késő középkori allegorikus moralitások jelentették (l. az angol *Everyman*-, valamint a németalföldi *Elckerlijck*-dráma).²

A drámakör megszilárdulását és egy önálló csoporttá válását egyrészt a közös motivikus sajátosságok³ jelzik. Másrészt az újszerű dramaturgiai megoldások – mindenekelőtt a figurák erőteljes individualizálása és a társadalombíráló jelleg felerősödése – azok, amelyek elhatárolják ezeket a darabokat a korábbi századok hasonló tematikájú költeményeitől, és egyértelműen jelzik a drámacsoport önállóvá válását. Szembetűnő különbség az is, hogy a korai *szegény Lázár-Gazdag ember* tematikájú alkotások esetében a szerzők által alkalmazott szöveggenerációs technikák kevésbé kifinomultak, jórészt az evangéliumi történet dialogizált verses feldolgozását adják (mint pl. a 14. századból fennmaradt olasz nyelvű *La Parabola di Lazzaro povero*).⁴ A jellemek fejlesztése, a szereplők beszédében rejlő személyiségformáló potenciálok kiaknázása vagy a morális konklúzió kidomborítása, amely a 16. századi Lázár-

² Az Akárki-drámák és a Lázár-drámák kapcsolatához lásd: THIEL, Gudrun, *Die Spiele vom Reichen Mann und Armen Lazarus und die Jedermannsdramen – ars vivendi versus ars moriendi?*, Daphnis 19 (1990), 16–188.

³ 1. A gazdag dicsekvése, 2. Angelus intő szavai, 3. Uxor divitis, 4. Servus divitis, 5. A lakoma egyes mozzanatai, 6. Mors (a gazdag hirtelen rosszullete), 7. Angelus és Daemones versengése a bűnös lekéért, 8. A gazdag pokolbeli gyötrelme, 9. Lessus divitis infernalis, 10. A két paraszt fellépte, 11. Mors dicsekvése, 12. Az erények és bűnök allegóriája. Vö. BINDER Jenő, *Egy magyar Lázár-dráma és rokonai*, EPhK 22 (1898), pp. 19–43, 97–111, 221–323. itt: 228.

⁴ *La Parabola di Lazzaro povero, lauda drammatica del secolo XIV* pubblicata da Giulio NAVONE, Roma, Forzani, 1897. Vö. E. MONACI, *Uffizi drammatici dei disciplinati dell' Umbria*, Rivista di filologia romanza, I. 237–271; BINDER Jenő, *A Lázár-drámához*, Egyetemes Filológiai Közöny 23 (1899), 828–830.

daraboknál már alapvető dramaturgiai eljárásként jelentkezik, azonban ezekben egyáltalán nem, vagy csak nagyon kis mértékben jut érvényre.

Mégis már a korai darabokban is találunk olyan motivikus sajátosságokat, amelyek a drámakör 16. századi darabjaiban, sőt, a magyar *Comico-Tragoedia*ban is előfordulnak. A *Gazdag öntelt dicsekvése földi javaival*, valamint az *átkozódás* motívuma nagyon hasonló képet mutat az említett korai olasz Lázár-parabolában, két 16. századi német játékban, valamint a magyar *Comico-Tragoedia*ban.⁵

A gazdag öntelt dicsekvésének motívuma		
<i>Lazz .pov.:</i> „Or te gode, anima mia, a tuo modo tra' delecto, piena è la tua massaria, d'onne mal tu haie refetto: lungamente puoi godere, de nulla cosa non temere.”	<i>Rollenhagen:</i> „Ich wil zu meiner Seelen sagen Sey fröhlich jetzt in diesen Tagen, Mein Seel, nu hab ein guten muthm Du hast doch gnug von allem gut.”	<i>Com-Tr.:</i> „Egyél-igyál lelkem, semmit ne bánkódjál: Minden te csüreid rakvák, vigan lakjál, Nem bánt a szegénység, bár ne sápolódjál: Mint bővítsd meg csürid, azon gondolkodjál.”

Az átkozódás motívuma		
<i>Lazz. pov.:</i> „Or te gode, anima mia, a tuo modo tra' delecto, piena è la tua massaria, d'onne mal tu haie refetto: lungamente puoi godere, de nulla cosa non temere.”	<i>Krüginger:</i> „Verflucht sei der Tag meiner Geburt Dass ich die welt jhe hab berurt.”	<i>Com-tr:</i> „Átkozott volt e világra születésem...”

Ezek a motivikus és kifejezőkészletbeli hasonlóságok egy közös kulturális tudásanyagról és annak áramlásáról, kölcsönhatásáról tanúskodnak, hiszen az idézett Lázár-darabok között, noha különböző térben, időben és nyelven születtek, egyértelmű irodalmi kapcsolat ismerhető fel.

II. Tényleges Lázár-drámák: a dél-német és a lutheránus játékok, valamint a *Comico-Tragoedia*

II.1. A dél-német játékok

-A sterzingi játék, 1520/1539:

⁵ Vö. BINDER Jenő, *A Lázár-drámához*, i. m., 830.

A már valóban kiforrottnak tekinthető, tényleges Lázár-drámák nyitányát az 1520-as ún. sterzingi játék jelenti. A *Der Reich mann und Lazarus* címet viselő 937 soros darab⁶ Vigil Raber (1481–1552)⁷ festő, mű-, illetve könyvgyűjtő tevékenységének⁸ köszönhetően maradt az utókorra. Raber kétszer is lemásolta a darabot, elsőként 1520-ban vagy annál nem sokkal korábban, másodszor pedig 1539-ben, s vallásos játékokból álló kollekciójának a részévé tette. A fennmaradt kézirat pergamen fedéllapja az 1539-es dátumra, valamint a tiroli Sterzing kisváros nevére is utal. A darab a későközépkori tiroli vallásos játékok tradíciójába illeszkedik. A 15. és a 16. század eleji Tirolban, kiváltképp Bozenben és Sterzingben virágzott a népi vallásos színjátszás, ez lehetett a Vigil által másolt darabnak is az autentikus közege.

A darab szerkezetileg 8 scénára oszlik, amelyet egy prologus és egy epilógus zár keretbe. E strukturális sajátosságok közül a Precursor felvezetése és az epilógus moralizálása az, amely a későbbi darabokban is állandó jellemzőként jelenik meg. Továbbá fontos a morális tartalom és a korabeli viszonyok bírálata az együttes jelenléte, amely hasonlóképp olyan jellemző, amely a drámakör későbbi alkotásaiban is megfigyelhető lesz.

-A zürichi névtelen Lázár-drámája, 1529:

Az időben következő, 1529-es zürichi névtelen Lázár-drámája⁹ cselekményét és felépítését tekintve nagyon hasonló az előbbieken tárgyalt sterzingi játékhoz.¹⁰ Összterjedelmét tekintve mindkét parafrázis viszonylag rövid, a sterzingi játék 937, a zürichi pedig 920 sorra terjed ki. A zürichi névtelen darabja hasonlóképp egy előbeszéddel kezdődik, amelyben a Herold felvezeti a mű cselekményét, megközelítőleg épp olyan terjedelemben (32 sor), mint ahogyan azt a sterzingi játékban a Precursor tette (40 sor). A parabola tulajdonképpeni dramatizálása szintén azonos hosszúságú a két játékban (sterzingi 627 sor, zürichi 630 sor), a szerzők által alkalmazott szereplőgárda is azonos. Továbbá megegyező motívumokra bukkanunk a szolgák dialógusában, a morzsalékért könyörgő Lázár visszautasításában, amelyet a szolgák közvetítenek számára, egy másik szolga rokonszenvező viselkedésében, és a Gazdag ember vétkes életmódjának kritikával illetésében (egy szolgától a sterzingiben, egy nőtől a

⁶ Anon., *Der Reich mann und Lazarus* = *Die geistlichen Spiele des Sterzinger Spielarchivs*, hg. Walter LIPPHARDT, Hans-Georg ROLOFF, V., Bern et al.: Lang, 1980, 237–267.

⁷ OTT, Norbert H., *Raber, Vigil* = *Neue Deutsche Biographie* 21 (2003), 70–71.

⁸ Erről lásd: *Altdeutsche Passionspiele aus Tirol mit Abhandlungen über ihre Entwicklung, Composition, Quellen, Aufführungen und litterar-historische Stellung*, hg. J. E. WACKERNELL, K. K. Universitäts-Buchdruckerei und Verlags-Buchhandlung Styria, Graz, 1897, VI–XIII.

⁹ Anon., *Eine waarhafftige Histroy vß dem heyiligen Euangelio Luce am XVI. Capitel von dem Rychen mann vnnnd armen Lazaro* = *Das Zürcher Spiel vom reichen Mann und vom armen Lazarus*, Pamphilus Gengenbach, Die Totenfresser, hg. Josef SCHMIDT, Stuttgart, Reclam, 1969, 7–38

¹⁰ WAILES, Stephen L., *The Rich Man and Lazarus on the Reformation Stage: A Contribution to the Social History of German Drama*, Susquehanna University Press, 1997, 54.

zürichiben) is. Hasonló strukturális vonás a darabokat záró epilógus is, amely mindkét játékban hasonló hosszúságú és szerkezetileg kétosztatú. A sterzingi játékot a földművesek és a Precursor 132 soros beszéde zárja, a zürichi játék 122 soros epilógusát pedig az evangélista (illetve egyes változatok szerint a Halál) intése és egy végszó (Beschluß) alkotja.

Az imitációs jellegű irodalmi egymásrahatás a két darab között tehát vitathatatlan. Amiben viszont egyértelműen az aemulatio igénye fedezhető fel, az a bibliai történetnek a valláspolitikai célokra való felhasználása, a zürichi darab ugyanis egyértelmű támadás a római katolikus egyház fényűzésével szemben, ezt a svájci gárdatag figurája és dramaturgiai szerepe teszi nyilvánvalóvá.¹¹

Tartalmi-motivikai szempontból kiemelt jelentőségű a darabot záró epilógus, amelyben az evangélista (a későbbi változatokban a Halál) inti a Gazdagot, illetve az olvasókat könyörtelenségére és mindent letipró hatalmára. Ezek az elrettentő szavak a drámakör majd minden alkotásában megtalálhatóak, több vagy kevesebb módosítással. A magyar *Comico-Tragoedia* sem kivétel ebből a szempontból, a megfelelő szövegrészlet motivikájában és frazeológiájában kétségtávol a névtelen zürichi játék epilógusának szavait visszhangozza:

<i>zürichi játék:</i> „Darumb so machs bald vff ein ort, Du must mit mir, es darff nit wort! Dann ich gantz niemant übersych, Er syg gross, klein, arm oder rych; Dessglych Bapst, Keiser, Fürsten, herren Mögend sich mins zorns nit erweeren. Da hilfft kein gwalt, da hilfft kein gunst, Da hilfft kein wyssheit noch kein kunst, Da hilfft kein rychtumm noch kein schatz, Da hilfft kein bochen noch geschwatz, Da hilfft kein frommheit noch tugend, Da hilfft kein schyn noch kein jugend. Wenns stündin kumpt, so musst yr dran, Ir sygend frouwen oder mann, Ir sygend alt lüt oder kind, Kein ougenblick jr sicher sind.”	<i>Comico-Tragoedia:</i> „Hogy jól megértse, én vagyok a Halál, Senki e világon ellenem nem áll; Bár úgy nézz szemembe, ki fia valál, Jaj léssen annak, aki reám talál. E kaszát még régen, úgy jut eszembe, Hogy a nagy Jupiter adta kezembe, Mind naggyal s kicsinnyel hogy menjek szembe, Senkinek semmit se kedvezzek ebben. Királyok s császárok mind fejet hajtnak, A papok is énnékem adót adnak, E nagy világon valakik hol vannak, Ma vagy holnap mind kezembe akadnak. Se személyt, se helyet soha nem nézek; Gazdag vagy szegény, arra nem tekintek, Bölcs-é, bolond-é, püspök-é vagy érsek, Erről soha még csak egy szót sem tések. Nincsen énnékem sem óráim, se napom, Vénet s ifjat mind egyaránt elkapom, Rútát s szépet mind egy verembe rakom, Tenéked is majd megmondom, hol lakom.”
--	---

¹¹ Ennek részletes elemzését lásd: WAILES, *i. m.*, 75–81.

- Jakob Funckelin, *Ein gantz lustige vnd nutzliche Tragoedi*..., 1551: az egészen szoros mintakövetés példája

Az egészen szoros mintakövetés példáját nyújtja Jakob Funckelin (1522/1523–1565/1566)¹² 1551-es Lázár-drámája,¹³ amely a zürichi játéknak a nyílt parafrázisa. A mű saját pretextusa szerint is átdolgozás, a zürichi história módosított és „meghosszabbított” változata.¹⁴ Funckelin munkája mégsem tekinthető pusztán szolgai másolásnak,¹⁵ a szereplői apparátust és a szerkezeti felépítést tekintve ugyanis jelentős eltérések figyelhetők meg.

Forrásával ellentétben új szereplőként lépteti fel például a Gazdag Lelkiismeretét. Ebben a mozzanatban egyrésről a középkori moralitások hagyományának követése figyelhető meg, ám másrésről korabeli kölcsönhatásokat is tükröz. A lelkiismeret allegorikus megtestesülésként való felléptetése fontos dramaturgiai elem Naogeorgus latin nyelvű drámájában (*Mercator sei Iudicium*, 1540), amelynek 1541-es német fordítását valószínűsíthetően ismerte Funckelin.¹⁶ Nagyon hasonló ehhez a magyar *Comico-Tragoedia* 2. scénájának lamentáció-jelenete, ahol a Gazdag mond hasonló szavakat pokolba kerülésekor, vagyis akkor, amikor már csak lélekként, lelkiismeretként, emberi mivoltának csupán allegorizált részeként szólalhat meg.

Új és egyúttal kiterjedt irodalmi kontextussal rendelkező elem az allegorikus közjáték alkalmazása is. A második és a harmadik felvonás közé Funckelin egyedülálló módon egy 812 soros disputát illeszt be, amely Venus és Pallas Athéné vetélkedését viszi színre. E közjáték nem szerepel a zürichi darabban, forrása Benedictus Chelidonius *Voluptatis cum Virtute disceptatio*-ja.¹⁷ Ám nem csupán a chelidoniusi disceptatio és a funckeli közjáték

¹² SCHERER, Wilhelm, *Funckelin, Jakob* = Allgemeine Deutsche Biographie 8 (1878), 203–204.

¹³ Jakob FUNCKELIN, *Ein gantz lustige vnd nutzliche Tragoedi/ vß dem heiligen Euangelio Luce am XVI Cap: von dem Rychen Mann vnd armen Lazarol/ gezogen...* Jm M.D.L. Jar gespilt. Colophon: Getruckt zuo Bern / Mathia Apiaro, 1551. microfilm-másolat: Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel, sig. Lo 1640.I.

¹⁴ „Das ich aber aben dise Histori/ von dem Rychen mann vnd armen Lasaro in ryemen gestelt/ vn einer Burgerschafft vbergebe hab/ mochte mir von ettwolliche verkert werden/ als ob ich mich/ diewyl gemelt Histori/ Anno 43. inn der lobliche Statt Zürich gespilt vnd getruckt worden ist/ vß eignem wolgeallen ettwas bessers vnd kunstlichers zumachen vermessen habe / muß mich deßhalb nach notturfft entschuldigen/ dann ich gar keinen sundern mangel an dem andern hab/ on allein/ da ser zu kurtz/ vnnd nienen so wytloffig vß einandern zogen ist/ wie dan der rüstung halb ein solche Histori zuspilen woll von note syn. Darumb ich die personen vnd verß gemert/vnd vil allenthalb hynyn gesetz hab/ damit es ein rechte wytloffige action vnd handlung für einen gantzen tag gebenn mochte. Hoff derhalb/ mir sye sollichs nitt zu verargen/ dann damit man sehe/ das ich das ander vnueracht wolte haben/ hab ich mich geflissen/ das ich ein gutten theil deren verß/ so im Züricher kleinen Spil stond/ wo sy sich yenen schicken habend wollen/ inn das myn hinzu flicke vnd blyben liesse.”

¹⁵ Vö. WAILES, *i. m.*, 96skk.; MICHAEL, Wolfgang Friedrich, *Das deutsche Drama der Reformationszeit*, Bern-Frankfurt am Main-New York, Verlag Peter Lang, 1984, 172–176.; Theodor ODINGA hg. *Der reiche Mann und der arme Lazarus* = Schweizerische Schauspiele des sechzehnten Jahrhunderts I., 1–50.

¹⁶ Ezt az álláspontot képviseli Wailes is: *i. m.*, 97.

¹⁷ Thon disszertációja (Friedrich Wilhelm THON, *Das Verhältnis des Hans Sachs zu der Antiken und humanistischen Komödie*, Halle, Buchdruckerei C. Colbatzky, 1889, 19–42.) alapján BINDER, *Egy magyar Lázár-dráma és rokonai*, *i. m.*, 43.

között egyértelmű a genetikus kapcsolat, ugyanis még egy további alkotás, Hans Sachs Pallasról és Vénusról szóló comédiája is ehhez a filológiai-textológiai leágazáshoz köthető.¹⁸ Továbbá fontos figyelni arra is, hogy a magyar *Comico-Tragoedia* allegorikus keretének megformáltsága szintén ehhez az irodalmi vonalhoz tartozik: Chelidonius, Sachs, Funckelin és a névtelen magyar szerző alkotásai allegorikus szöveggenerációs technikáikat tekintve nem kezelhetők tehát egymástól elválasztva, egy többszörös irodalmi kapcsolat köti össze őket.

Újabb kapcsolódásokat jelöl ki a Gazdag temetési jelenete, amelynek helyszíne Jeruzsálem. Funckelin darabjának ezen a pontján egy Márk evangéliumára tett allúzió (Mk 11, 15–18) is megbújik, e két elem együttes használata figyelhető meg Georg Rollenhagen darabjában is, akire valószínűsíthetően Funckelin játéka gyakorolt hatást.¹⁹ A jeruzsálemi helyszín továbbá megjelenik Macropedius *Lazarus mendicus*ában és Jakob Frey darabjában (a 2. actus utolsó jelenetében) is. Ezek tehát újabb imitációs jellegű, előzmény-következmény típusú irodalmi kapcsolatok a drámakör koraújkori képviselői között.

Funckelin darabja fontos szerepet tölt tehát be a drámakörön belül, hiszen sok szállal kapcsolódik más szerzők darabjaihoz, és a *Comico-Tragoedia* kontextusában is kitüntetett helyzetű. A funckelini játék és a *Comico-Tragoedia* között nem csupán egy vagy két hasonló vonás rejlik, hanem több jegy is arra mutat, hogy Funckelin darabja mintaként szolgált a névtelen szerző számára. Meglátásom szerint a 2. scénának a korai Lázár-darabokhoz képest kiterjedtebb apparátust használó dramaturgiai eljárását és terjedelmesebb cselekményvezetését, az allegorikus közjátékot, a Lelkiismeret felléptetésének motívumát, valamint a Gazdag érdem szerinti büntetésének leírását²⁰ a funckelini játék alapvető dramaturgiai, narrációs, motivikus és nyelvi-retorikai mintaként befolyásolta.

-Jakob Frey, *Von dem armen Lasaro vnd dem reichen Mann...* (c. 1550–1555): a mintakövetés és az innováció dialektikája, az irónia mindenekfelettsége

A mintakövetés és az innováció dialektikája hatja át Jakob Frey (1520–1562)²¹ Lázár-parafrázísát.²² Habár e német nyelvű darab pontos forrása jelenleg azonosítatlan,²³ a

¹⁸ Részletesen lásd: Claudia SPANILY, *Allegorie und Psychologie: Personifikationen auf der Bühne des Spätmittelalters und der Frühen Neuzeit*, Münster, Rhema, 2010, 105–121.

¹⁹ WAILES, i. m., 105.

²⁰ Com-tr. 65:866–873 vö. Funckelin H1^v

²¹ ROSENFELD, Hellmut, *Frey genannt Scharwechter, Jacob* = Neue Deutsche Biographie 5 (1961), 418.

²² Jakob FREY, *Von dem armen Lasaro vnd dem reichen Mann...*, Colophon: Gedruckt zu Strassburg/ Jnn Knoblauch Druckerey. microfilm-másolat: Universitätsbibliothek, Karl-Max-Universität, Leipzig.

²³ A darab több szempontból is problémás helyzetű filológiailag. Egyfelől vitatott a darab megjelenésének pontos ideje, a kolofón (Gedruckt zu Straßburg/ Inn Knoblauchs Druckerey) csupán annyit árul el, hogy a strassburgi Knoblauch nyomda adta ki a szöveget. A kutatók az 1550-es évek elejét vélik a legvalószínűbbnek, jelenleg az 1550 és 1555 közötti periódus a legelfogadottabb a szakirodalomban. A másik fő problémát Frey darabjának

lehetséges mintákból több is akad. Felmerülhet Macropedius 1539-es *Hecastusa*,²⁴ ám ennél valószínűbbnek látszik, hogy a darab modelljeként sokkal inkább a névtelen zürichi játék szolgálhatott,²⁵ amely a drámakör egyik kiinduló forrásaként jelentékeny hatást gyakorolt több más korabeli alkotásra is. Bizonyos közös strukturális vonások is azt támasztják alá, hogy Frey darabjának elsődleges mintája a zürichi játék lehetett. Ugyanakkor szembevetendő törekvés Frey esetében a darab hangnemének és arculatának a radikális megváltoztatása, amiben egyértelműen az újítás igénye fedezhető fel.

A zürichi modellhez képest ugyanis egyéni szerzői lelemény az irónia rendkívüli intenzitása, amelyet a figurák megformáltságától kezdve beszédük nyelvi jegyein át egészen bizonyos bibliai helyek szentségének a paródiájáig feszít. Az irónia, önironia felfedezhető egyrészt a szereplőkkel kapcsolatban, például a névadásban: S. L. Wailes meglátása szerint a szolga Philoponus neve (= „a munka szerelmese”) értelmezhető az Erasmus koldus-beszélgetéséből/dialógusából ismert Misoponus nevű figurának (= „a munka megvetője”) az ironikus párjaként.²⁶ Másrészt textuális szinten is számos ironikus és önironikus töltésű elem bújik meg a műben. Csupán egy példát kiemelve: amikor Antiochus kegyetlen szavakkal utasítja el az éhező Lázárt (I.3.), s a halált és az ördögöket emlegeti, groteszk módon valójában saját sorsát jövendőli meg:

„Für/ Für/ für tausent Teufel weck

 Kumpst aber sag ich dir on spott
 So war als mir sol helfen Gott/

ismeretlen, azonosítatlan forrása jelenti. A címlapon szereplő sorok szerint a darab ugyanis egy latin nyelvű Lázár-drámának a fordítása (némi hozzátoldással), amelyet Freiburg im Breisgauban elő is adtak: „...*Ein hüpsches Spiel/ auß dem Latin inn das Teutsch gebracht/ mitt etlichen geschickten reimen der Matery harzuo gethan/ wie das vormaln zuo Freyburg in dem Breßgaw in Latin gespielt...*”. Erről a forrásról azonban semmilyen más információ nem áll a rendelkezésünkre, a mintaként megjelölt latin szöveg jelenleg ismeretlen.

²⁴ Johannes Bolte elsőként Macropedius 1539-es *Hecastusa*-ban kereste Frey Lázár-drámájának előképét, elgondolását az első felvonás szereplői neveinek azonosságára építve. A Gazdag feleségének (Epicuria), a szolgának (Philoponus) és a papnak a neve (Hieronymus) valóban megegyezik a két műben, sőt, néhány párhuzamos cselekménymozzanatot is észrvehetünk: mindkét mű a gazdag ember monológjával kezdődik, amely már tartalmazza kicsapongó életének további kapzsi terveit is; majd pedig mind Freynál, mind Macropediusnál a Gazdagnak és feleségének a beszélgetése következik, s közös elem a szolgák hívása is, hogy felvegyék a lakomán a Gazdag rendelését. Ám ahogyan azt S. L. Wailes is megjegyezte, ezek a hasonlóságok túl általánosak ahhoz, hogy egyértelmű és közvetlen hatásról beszélhessünk. Vö. *Jakob Freys Gartengesellschaft* (1556), hg. Johannes BOLTE, Tübingen, Literarischer Verein in Stuttgart, 1896, XI.; WAILES, *i. m.*, 131.

²⁵ Hasonló a helyzet a zürichi játékkal is, amelyet Bolte is említ lehetséges előképként (*i. m.*, XI–XII), de egészen szoros összefüggésbe csak Wolfgang Michael hozza a névtelen játékot Frey darabjával. W. Michael bizonyos közös strukturális vonások alapján egyértelműen az 1529-es zürichi játékban látja Frey darabjának elsődleges modelljét. Azonban az általa összegyűjtött szerkezeti jellemzők egy része már a bibliai pretextusnak is sajátja, másik részük pedig a korabeli színházi konvenciók közé tartozik. Vö. Michael WOLFGANG, *Die Anfänge des Theaters zu Freiburg im Breisgau*, Freiburg im Breisgau, Waibel, 1934, 63–64 és *Das deutsche Drama der Reformationszeit*, Bern, Peter Lang, 1984, 198.; továbbá: WAILES, *i. m.*, 132.

²⁶ WAILES: *i. m.*, 134.

So muostu sterben sag ich dir
Da mag kein Teufel nit sein für.” (A8^r)²⁷

Az iróniának a legmerészebb megjelenési formája egyes bibliai helyeknek a paródiája. A legszélsőségesebb ezek közül a gazdagnak, Antiochusnak a kétszeres jézusi megszólalása (B6v – vö. Mt 15,26 és G7r – vö. Mt 26, 42 skk).²⁸

A groteszk irónia és önirónia mint a darab hangvételét jelentős mértékben átható esztétikai minőség a magyar *Comico-Tragoediának* is szembetűnő sajátossága. A Névtelen szerző kora barokk drámájában az irónia hasonlóképp változatos megnyilvánulási formákat mutat, bár olyan merész megoldásokat, mint amilyen a bibliai szentség paródiája, nem alkalmaz. Megfigyelhető viszont szereplői szinten éppúgy, mint a szöveg nyelvi-stilisztikai megformálásában vagy a narrációs technikákban. Továbbá az iróniának az antitézis és a hiperbola alakzataival együtt jelentkező előfordulása is kedvelt és többször alkalmazott technika a *Comico-Tragoediában*, éppúgy, ahogyan az Frey darabjában is. Fontos különbség azonban, hogy míg Frey esetében az irónia domináns hangnemformáló tényezővé válik, a névtelen szerzőnél csupán a moralizálásnak alárendelt, komikai elemként van csak jelen.

II.2. A lutheránus játékok

-Johann(es) Krüginger, *Comoedia von dem reichen Mann...*(1543) és *Die Historia vom Reichen man vnd armen Lazaro...*(1555):

A lutheránus Johannes Krüginger (1521–1571)²⁹ kétszer is feldolgozta a Lázár-témát először 1543-ban, majd 1555-ben;³⁰ elsődleges modelljét Freyhoz hasonlóan a zürichi játék jelentette. Az első változat, amely *Comoediaként* dolgozza fel a bibliai parabolát, 4 felvonásra tagolódik. A korszak drámaírói gyakorlatára jellemző 5 felvonásos szerkesztéshez viszonyítva ez mindenképpen szembetűnő és rendhagyó megoldás, de nem egyedülálló. Thomas Naogeorgus, aki Krügingernek nem csupán kortársa volt, hanem szorosabban vett irodalmi környezetéhez is hozzá tartozott, szintén 4 felvonásosra írta *Pammachius* című 1538-as játékát. És 4 felvonásból áll a 17. századi Névtelen szerző magyar *Comico-Tragoediája* is.

Ennél azonban meglepőbb a darab dramaturgiája. A viszonylag kis szereplői apparátust használó játék ugyanis redukálja a drámai actiók szerepét, mind számszerűleg, mind jelentőségben, minőségi kidolgozásukat tekintve. Ehhez képest az 1555-ös változat

²⁷ idézi WAILES: *i. m.*, 141.

²⁸ Vö. WAILES, *i. m.*, 145–146.

²⁹ KÄHLER, Ernst, *Crüginger, Johannes* = Neue Deutsche Biographie 3 (1957), 415.

³⁰ Johannes KRÜGINGER, *Comoedia von dem reichen Mann vnd armen Lazaro...* 1543, Zwickau; Johannes KRÜGINGER, *Die Historia vom Reichen man vnd armen Lazaro...* 1555, Dresden, lelőhely: München, Bayerische Staatsbibliothek, VD16 C 5877.

meglehetősen eltérő, s jelentős mértékben meghaladja az első, 1543-as parafrázist, amellyel összevetve szembetűnő eltéréseket mutat struktúrájában éppúgy, mint dramaturgiájában és szereplőinek jellemkarakterét tekintve.³¹ A címe szerint *Historiaként* megírt Lázár-játék az első változattal ellentétben a hagyományos poétikai szabályokat követi, és a bibliai történetet szabályos módon, 5 felvonásra osztja. Az egyes jeleneteken belül pedig kiugróan megnövekszik a drámai megszólalásokat tartalmazó szerepek száma, S. L. Wailes számításai szerint 14-ről 43-ra emelkedik.³² A mű morális-teológiai aspektusát tekintve Krüginger valláspolitikai koncepciója itt sokkal erősebben érezhető, a lutheranizmus liberális szárnya elleni támadás egyértelműbbé válik.

Krüginger Lázár-parafrázisai a drámakörön belül azonban sokkal inkább utóéletük miatt fontosak, ugyanis jelentős hatást gyakoroltak a későbbi szerzők alkotásaira. Mind az 1543-as, mind az 1555-ös Lázár-játékának akadt átdolgozója. Utóbbit Georg Müntzer használta fő forrásaként, előbbi pedig Christophorus Hoffmann.

-Georg Müntzer, *Tragoedia von dem Reichen Mann vnd armen Lazaro* (1575):

Georg Müntzer³³ 1575-ös drámájának, a *Tragoedia von dem Reichen Mann vnd armen Lazaro*-nak³⁴ a megírásához a fő forrást Krüginger *Historia...*(1555)-ája szolgáltatta.³⁵ Noha Müntzer darabja elég szorosan követi mintáját, munkája mégsem tekinthető pusztán szolgai másolának.

A bibliai történet krügingeri feldolgozásán Müntzer ugyanis több módosítást is végrehajt. A brevitás és a nyelvi ökonómia irodalmi-retorikai szempontjait szem előtt tartva mindenekelőtt lecsökkenti a szereplői megszólalások és dialógusok számát. Így például eliminálja Sollicitus patetikus nyelvi fordulatait és Naballal folytatott beszélgetését az életszínvonalról, de elhagyja Dromo és Nabal későbbi hosszú monológját is. A rövidítés szándékával mellőz bizonyos jeleneteket, például a lakoma előkészületeit vagy az ördögök által készített leltárt Nabal bűneiről. S nem veszi át feldolgozásába a Krüginger darabjában jelentős szerepet betöltő margináliákat és színpadi utasításokat sem. Hozzátesz viszont más, új részeket és dialógusos szövegegységeket: saját leleményű szereplőként lépteti fel Jecklát, a bolondot, aki a gazdag emberrel heccelődik, új elem Lázárnak, illetve a Gazdag embernek a

³¹ Vö. WAILES, *i. m.*, 186skk.

³² WAILES, *i. m.*, 186.

³³ SCHULTE, von, *Müntzer, Georg* = Allgemeine Deutsche Biographie 23 (1886), 37.

³⁴ Georg MÜNTZER, *Tragoedia von dem Reichen Mann/vnd armen Lazaro...*, 1575, Magdeburg, microfilm-másolat: Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel, sig. Lo 5637.

³⁵ WAILES, *i. m.*, 213.

Halállal és az ördöggel való dialógusa és a Gazdag ember római egyházellenes beszéde is az 5. felvonás végén.

S. L. Wailes véleménye szerint³⁶ Müntzer ezen változtatásainak fő célja leginkább az lehetett, hogy rámutasson, Krüginger Lázár-játéka kevesebb figura szereplésével egyrészt kevesebb idő alatt is színre vihető, másrészt moralizáló olvasmányként befogadva a darabot, a cselekmény kevesebb kitérővel történő megakasztásával a drámai actiók hamarabb, közvetlenül is a figyelem középpontjába kerülhetnek. A mű dramaturgiai struktúrájának, s arculatának a módosításával Müntzer tehát elsősorban a játékban rejlő centrális szerepű drámai gócpontoknak a közvetlenebb elérését és ezáltal az eszmei-morális tartalom direktebb érvényre jutását tette lehetővé a befogadói folyamatban. Továbbá Müntzer darabjában a lutheránus vallási, katekétikai tézisek különösen erősen éreztetik hatásukat.³⁷

-Christophorus Hoffmann, *Vom Reichen Manne vnd armen Lazaro* (1579):

Christophorus Hoffmann Lázár-játéka³⁸ az irodalmi kölcsönhatás és a Lázár-téma kulturális egymásra rétegződése szempontjából kivételes helyet foglal el a drámakör tagjai között. Az 1579-ben, Königsbergben megjelent darab érdekes kompilációját nyújtja a zürichi névtelen játékának és Krüginger 1543-as parafrázisának. A mű szinte teljes egészében e két mintán alapul, a prológos és az epilógus bizonyos részeinek kivételével majd minden sora közvetlen kölcsönzés vagy az egyik, vagy a másik forrásból. Eljárása nem tükröz meghatározott koncepciót, forráshasználata következetlennek tűnik: egyes helyeken kizárólag csak egyik mintájából merít, másutt egyértelműen kombinálja a két forrást, ismét másutt különböző részekből emel át sorokat. S. L. Wailes alapos filológiai összevetése alapján³⁹ Ch. Hoffmann darabjának szöveggenerációja a következő rétegződést mutatja:

Prológus: egyik forrás sem, saját szövegegység.

Argumentum: Krüginger *Argument*.

I. actus, I. scéna: Krüginger I.1.

I. actus, 2. scéna: Krüginger I.2.; Zürichi 33–34.

II. actus: Krüginger I.5., I.6., II.4., III.1.; Zürichi 35–256, 265–90, 305–16.

III. actus: Krüginger III.1–2.; Zürichi 317–566.

IV. actus: Krüginger IV.2–3.; Zürichi 567–798, 814–36.

Beschluß: Krüginger *Beschluß* + Hoffmann saját hozzászólásai.

-Georg Rollenhagen, *Vom Reichen Manne vnd armen Lazaro, Ein deutsche Action* (1590):

³⁶ WAILES, *i. m.*, 216.

³⁷ WAILES, *i. m.*, 217skk.

³⁸ Christophorus HOFFMANN, *Die Parabel Christi/Luce am sechzehenden/Vom Reichen Manne vnd armen Lazaro/in eine kurtze Action...*, Koenigsberg, 1579, microfilm-másolat: Sächsische Landesbibliothek, Dresden

³⁹ WAILES, *i. m.*, 229.

Georg Rollenhagen (1542–1609)⁴⁰ Lázár-drámája⁴¹ fontos határkő a bibliai téma irodalmi feldolgozásainak a történetében. Az 1590-ben, Rollenhagen magdeburgi diákjai által színre vitt, majd nyomtatásban is megjelent darab ugyanis rendkívül szemléletes tükrö a Lázár-parafrázisok egységes hagyománnyá való formálódásának. Míg az eddigiekben sorra vett feldolgozások esetében tényleges irodalmi kölcsönhatást és mintakövetést többnyire az adott darab és az ahhoz időben vagy térben legközelebb álló Lázár-játék között lehetett kimutatni, a 17. századhoz közeledve már nem a Lázár-drámák egyike vagy másika érezteti konkrét és közvetlen hatását, hanem a bibliai parabola irodalmi feldolgozásaiból önálló drámacsoporttá szerveződő szövegkomplexumnak az egésze. A Lázár-parafrázisok ekkorra tehát már egyetlen hagyományt alkotva szolgálnak követésre alkalmas előképként, forrásként a téma újabb irodalmi megvalósításai számára.

Rollenhagen darabja alapján véve Joachim Lonemann játékának az adaptációja, és emellett még számos más olyan jellegzetességet mutat fel, amelyek a drámakör korábbi képviselőitől eredhetnek. A Lonemanni hatás biztos ténye a darab paratextusából adatolható,⁴² Rollenhagen ugyanis a játékhoz írott előszavában maga azonosítja elsődleges forrásaként a korábbi sudenburgi prédikátor régi játékát a gazdáról és a szegény Lázárról.

A Lonemanni elsődleges forráson túl bizonyos vonások más szerzők Lázár-játékaira emlékeztetnek.⁴³ A nyitómonológ azon sorai, amelyekben a gazdag ember rövid jellemzést ad magáról, valamint életfilozófiájáról nagyon hasonlóak Funckelin darabjának megfelelő szakaszához, éppúgy, ahogyan a zsidó karakterek szerepeltetése is lehet Funckelin farizeus-figuráinak továbbgondolása.⁴⁴ A 4. actus első két jelenetét átható paródia szintén nem előzmény nélküli a drámakörben, előképe megtalálható például Jakob Frey játékában. A Lázár halálakor elhangzó „Laß sterben, wer nicht leben wil” sort Rollenhagen ismerhette Krünger 1543-as és 1555-ös darabjából, valamint Müntzer és Hoffmann parafrázisából is, akiknél szintén szerepel az idézett szakasz („Laß sterben, was nicht bleiben wil!”)⁴⁵. A Gazdag halálának és elkárhozásának jelenete a dramaturgiai megformálás és a felléptetett

⁴⁰ KÜHLMANN, Wilhelm, *Rollenhagen, Georg* = Neue Deutsche Biographie 22 (2005), 12–13.

⁴¹ Georg ROLLENHAGEN, *Spiel vom reichen Manne und armen Lazaro, 1590* = Neudrucke deutscher Litteraturwerke des XVI. und XVII. Jahrhunderts, 270–273, hg. Johannes BOLTE, Halle/Saale, Niemeyer, 1929.

⁴² „... wir [haben] in vnser Magdeburgischen Schulen des Herrn Joachim Lonemanni, weiland Predigers alhie in der Sudenburg, alte Action vom reichen Man vnd Lazaro, in welcher doch die Art der Sprach vnd Reimen vns nicht aller ding gefallen, auffß new angerichtet vnd gespielt, vnd weil die Exemplar nicht mehr verhanden vnd jetzt, wie der Augenschein gibt, zum theil ein ander Werck draus worden ist, auch von newen drucken lassen...” (4–5.).

⁴³ Ehhez lásd: Johannes BOLTE, *Quellenstudien zu Georg Rollenhagen* = Sitzungsberichte der preussischen Akademie der Wissenschaften (Berlin) philosophisch-historische Klasse, 1929, 668–689.

⁴⁴ Funckelinnél két farizeus: Jesse és Chamnus, Rollenhagennél: két rabbi és egy levita van, ezekről a karakterekről és a zsidó jegyekről részletesen lásd J. BOLTE alapján: WAILES, *i. m.*, 254–263.

⁴⁵ WAILES, *i. m.*, 241.

szereplők (egy angyal megjelenése, majd két ördög egy zsákkal jelenik meg a Gazdag lelkéért) szintjén Macropedius *Lazarus mendiculus*-ának hatását mutatják, továbbá a 4. felvonás struktúrája, bizonyos szereplők figurája és neve (pl. a paraszt Molobrus), valamint a bibliai alapú kórusrészletek is Macropedius ismeretére utalnak.⁴⁶ A macropediusi forráshasználat azonban Lonemanntól, Rollenhagen elsődleges mintájából származik, itt tehát egy többszörös irodalmi kapcsolat mutatható ki.

Ezek a hasonlóságok és motivikus, illetve lexikális szintű párhuzamok a Lázár-drámáknak mint összefüggő irodalmi hagyománynak a hatásáról tanúskodnak.⁴⁷ Rollenhagen művelt, jól képzett és sokat olvasott drámaíróként valószínűsíthetően birtokában lehetett az öt megelőző Lázár-parabolákkal kapcsolatos irodalmi-művelődéstörténeti tudásanyagának, s feldolgozása mögött vélhetően a drámakör több képviselőjének az olvasás és/vagy színpadi előadás általi ismerete sejthető.

-Jacob Ayrer, *Tragedia vom reichen Man und armen Lazaro* (1598):

A reformáció korabeli Németország Lázár-drámáit Jacob Ayrer (1544–1605)⁴⁸ feldolgozása zárja.⁴⁹ Ayrer, Rollenhagen kortársaként az öt megelőző irodalmi anyagból körülbelül kilenc különböző Lázár-játékot ismerhetett, ezek közül a legjobban G. Müntzer Lázár-játékának a hatása érezhető.⁵⁰

A téma irodalmi áramlásának szempontjából Ayrer darabjában talán a két szegénynek, Doroltnak és Morholtnak a figurája legfontosabb. A hozzájuk kapcsolódó jelenet⁵¹ elsősorban a szociális problémákat és a különböző társadalmi rangú személyek közötti kapcsolat nehézségét hangsúlyozza. Morholték panaszkodnak, amiért a jégeső elverte a növényeiket, gazdaságilag nehéz helyzetbe kerültek, ám a Gazdag nem tanúsít feléjük együttérzést. Később a két szegény egy hosszú monológ formájában is reflektál saját kínzó sorsukra, a két legfőbb problémaként uruknak, a Gazdagnak a keménységét és türannikus elutasítását, valamint a mindennapi megélhetésükhöz szükséges, alapvető javak egyre emelkedő költségét említik. Mind a két figura, mind pedig a jelenet megformáltsága és főbb tartalmi motívumai nagyon hasonlóak a magyar *Comico-Tragoedia* társadalombíráló szakaszához. A Névtelen szerző darabjában Patientia és Tolerantia jelenik meg az ayreri figurákkal azonos szerepben és

⁴⁶ WAILES, *i. m.*, 242.

⁴⁷ WAILES, *i. m.*, 241.

⁴⁸ FLEMMING, Willi, *Ayrer, Jakob* = Neue Deutsche Biographie 1 (1953), 472.

⁴⁹ Jakob AYRER, *Tragedia vom reichen Man und armen Lazaro* = *Ayrers Dramen*, hg. Adelbert von KELLER, 5., Stuttgart, 1865, reprint: 1973, 5., 3159–3230.

⁵⁰ Vö. WAILES, *i. m.*, 292.

⁵¹ AYRER, *Tragedia vom reichen Man und armen Lazaro*, *i. m.*, 3176,25 szövegegységtől.

funkcióban, beszédük is jórészt ugyanazokat a panaszokat tartalmazza, mint amiket Morholt és Dorolt is kiemelt megszólalásaiban.

Konklúzió:

Tanulmányomban a lehetséges kapcsolódások kontextualizáló célú keresése mellett célom volt, hogy rámutassak a drámakör tagjai között megkonstruálódó irodalmi-retorikai játéktérnek a jellegzetességeire is, és betekintést nyújtsak abba a folyamatba, hogy hogyan formálódott egyetlen történet a különböző felekezetekhez tartozó szerzők tolla alatt.

A dél-német és a lutheránus játékok vizsgálata megmutatta, hogy az alapjukként szolgáló bibliai Lázár-történet mint feldolgozásra alkalmas művészi anyag számos lehetőség kibontakoztatására nyújtott lehetőséget a korabeli szerzőknek: a korai parafrázisok esetében mindenekelőtt a moralizálásé volt a főszerep, a 16. századi feldolgozásokban azonban már előtérbe került a burkolt vagy az akár egészen nyílt társadalombírálat is. Továbbá a szociális problémák kifejezése mellett, (illetve azzal összefüggésben) nem volt példa nélküli az sem, amikor a szerzők valláspolitikai céllal nyúltak a történethez, és a bibliai parabolát a római katolikus egyház fényűzésének kritikával illetésére (a névtelen zürichi játék), vagy épp a lutheranizmus liberális szárnya elleni támadásként (Johannes Krüginger) használták fel. Láttuk, hogy a történet teljes paródiává fordítása is a parafrazeálás egyik módja, hiszen Jakob Frey egészen a Biblia szentségének kifordításáig ment el darabjában. A Lázár-téma e sokszínű megvalósításai mégis szorosan összetartoznak, és a köztük meglévő irodalmi kölcsönhatás vitathatatlan.

A fenti elemzések a játékok között fennálló irodalmi és eszmetörténeti összefüggésekre figyelve tehát rávilágítottak a téma kulturális egymásra rétegződésére, és megmutatták a legfontosabb irodalmi kapcsokat – a közös motivikus, strukturális, figurális és nyelvi stilisztikai sajátosságokat – a drámakörön belül és azon túl, így a magyar *Comico-Tragoedia* felé is:

Kapcsolódások, lehetséges modellek és párhuzamok közös motivikus, strukturális, figurális és nyelvi sajátosságok	
A Névtelen Comico-Tragoedia	A dél-német és a lutheránus játékok
a Gazdag dicsekvése	(La parabola di Lazzaro povero) G. Rollenhagen
az átkozódás motívuma	(La Parabola di Lazzaro povero) J. Krüginger
a két paraszt figurája és a körük épülő társadalombíráló jelenet	J. Ayler
a gazdag Lelkének, Lelkiismeretének allegorikus felléptetése	Th. Naogeorgus J. Funckelin

allegorizáló keretjáték	J. Funckelin B. Chelidonius H. Sachs (Macropedius Hecastus)
4 felvonásos felosztás	J. Krüginger 1543 Th. Naogeorgus
epilógus	sterzingi játék zürichi névtelen játéka
írónia	J. Frey
a Gazdag érdem szerinti bűnhődésének leírása és az ördög által való kinyilatkoztatása	J. Funckelin

Bibliográfia:

Szövegek, források:

- Anon., *Der Reich mann und Lazarus = Die geistlichen Spiele des Sterzinger Spielarchivs*, hg. Walter LIPPHARDT, Hans-Georg ROLOFF, V., Bern et al.: Lang, 1980, 237–267.
- Anon., *Eine waarhafftige Histroy vß dem heyiligen Euangelio Luce am XVI. Capitel von dem Rychen mann vnnd armen Lazaro* = Das Zürcher Spiel vom reichen Mann und vom armen Lazarus, Pamphilus Gengenbach, Die Totenfresser, hg. Josef SCHMIDT, Stuttgart, Reclam, 1969, 7–38
- AYRER, Jakob, *Tragedia vom reichen Man und armen Lazaro = Ayrers Dramen*, hg. Adelbert von KELLER, 5., Stuttgart, 1865, reprint: 1973, 5., 3159–3230.
- Comico-tragoedia, conatans scenis quator quarum* 1. de Virtute et Vitio, 2. de Divite purpurato et Paupero Lazaro 3. de Milite scelerato 4. de Praefecto tyranno (agit), Várad, Szenczi Kertész Ábrahám, 1646. RMK I. 787b, Sztripszky. I. 191, MKSz 1878, 272, RMNy 2157. Mikrofilmmásolata: OSZK FM2/2213.; Lőcse 1683., Brewer S. (36) lev.-8r., RMK I. 1305, és mikrofilmmásolata: FM 2/2309.; Kolozsvár 1699, Misztótfalusi Kis M. (27///I lev., 1 fm.-8r.), RMK. I. 1539., mikrofilmen: FM2/094. Továbbá: *Régi Magyar Drámai Emlékek II.*, szerk. Kardos Tibor, Bp., Akadémiai, 1960, 43–103.
- FREY, Jakob, *Von dem armen Lasaro vnd dem reichen Mann...*, Colophon: Gedruckt zuo Strassburg/ Jnn Knoblouchs Druckerey. microfilm-másolat: Universitätsbibliothek, Karl-Max-Universität, Leipzig.
- FUNCKELIN, Jakob, *Ein gantz lustige vnd nutzliche Tragoedi/ vß dem heiligen Euangelio Luce am XVI Cap: von dem Rychen Mann vnd armen Lazaro/ gezogen...* Jm M.D.L. Jar gespielt. Colophon: Getruckt zuo Bern / Mathia Apiaro, 1551. microfilm-másolat: Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel, sig. Lo 1640.1.
- HOFFMANN Chritopohorus, *Die Parabel Christi/Luce am sechzehenden/Vom Reichen Manne vnd armen Lazaro/in eine kurtze Action...*, Koenigsberg, 1579, microfilm-másolat: Sächsische Landesbibliothek, Dresden
- KRÜGINGER, Johannes, *Comoedia von dem reichen Mann vnd armen Lazaro...* 1543, Zwickau.
- KRÜGINGER, Johannes, *Die Historia vom Reichen man vnd armen Lazaro...* 1555, Drezden, lelöhely: München, Bayerische Staatsbibliothek, VD16 C 5877.
- La Parabola di Lazzaro povero, lauda drammatica del secolo XIV* pubblicata da Giulio NAVONE, Roma, Forzani, 1897.
- MÜNTZER, Georg *Tragoedia von dem Reichen Mann/ vnd armen Lazaro...*, 1575, Magdeburg, microfilm-másolat: Herzog August Bibliothek, Wolfenbüttel, sig. Lo 5637.
- ROLLENHAGEN, Georg, *Spiel vom reichen Manne und armen Lazaro, 1590* = Neudrucke deutscher Litteraturwerke des XVI. und XVII. Jahnrhunderts, 270–273, hg. Johannes BOLTE, Halle/Saale, Niemeyer, 1929.

Szakirodalom:

- Altdeutsche Passionsspiele aus Tirol mit Abhandlungen über ihre Entwicklung, Composition, Quellen, Aufführungen und litterar-historische Stellung*, hg. J. E. WACKERNELL, K. K. Universitäts-Buchdruckerei und Verlags-Buchhandlung Styria, Graz, 1897, VI–XIII.
- BINDER Jenő, *A Lázár-drámához*, Egyetemes Filológiai Közlöny 23 (1899), 828–830.
- BINDER Jenő, *Egy magyar Lázár-dráma és rokonai*, EPhK 22 (1898), pp. 19–43, 97–111, 221–323.
- BOLTE, Johannes, *Quellenstudien zu Georg Rollenhagen* = Sitzungsberichte der preussischen Akademie der Wissenschaften (Berlin) philosophisch-historische Klasse, 1929, 668–689.

- FLEMMING, Willi, *Ayrer, Jakob* = Neue Deutsche Biographie 1 (1953), 472.
- Jakob Freys Gartengesellschaft* (1556), hg. Johannes BOLTE, Tübingen, Literarischer Verein in Stuttgart, 1896.
- KÄHLER, Ernst, *Criginger, Johannes* = Neue Deutsche Biographie 3 (1957), 415.
- KÜHLMANN, Wilhelm, *Rollenhagen, Georg* = Neue Deutsche Biographie 22 (2005), 12–13.
- MONACI, E., *Uffizi drammatici dei disciplinati dell' Umbria*, Rivista di filologia romanza, I. 237–271.
- ODINGA, Theodor hg. *Der reiche Mann und der arme Lazarus* = Schweizerische Schauspiele des sechzehnten Jahrhunderts I., 1–50.
- OTT, Norbert H., *Raber, Vigil* = Neue Deutsche Biographie 21 (2003), 70–71.
- ROSENFELD, Hellmut, *Frey genannt Scharwechter, Jacob* = Neue Deutsche Biographie 5 (1961), 418.
- SCHERER, Wilhelm, *Funkelin, Jakob* = Allgemeine Deutsche Biographie 8 (1878), 203–204.
- SCHULTE, von, *Müntzer, Georg* = Allgemeine Deutsche Biographie 23 (1886), 37.
- SPANILY, Claudia, *Allegorie und Psychologie: Personifikationen auf der Bühne des Spätmittelalters und der Frühen Neuzeit*, Münster, Rhema, 2010, 105–121.
- THIEL, Gudrun, *Die Spiele vom Reichen Mann und Armen Lazarus und die Jedermannndramen – ars vivendi versus ars moriendi?*, Daphnis 19 (1990), 16–188.
- THON, Friedrich Wilhelm, *Das Verhältnis des Hans Sachs zu der Antiken und humanistischen Komödie*, Halle, Buchdruckerei C. Colbatzky, 1889, 19–42.
- WAILES, Stephen L., *The Rich Man and Lazarus on the Reformation Stage: A Contribution to the Social History of German Drama*, Susquehanna University Press, 1997.
- WOLFGANG, Michael Friderich, *Das deutsche Drama der Reformationszeit*, Bern-Frankfurt am Main-New York, Verlag Peter Lang, 1984, 172–176.
- WOLFGANG, Michael Friderich, *Die Anfänge des Theaters zu Freiburg im Breisgau*, Freiburg im Breisgau, Waibel, 1934.